

ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΒΙΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΣΧΕΔΙΑΖΟΝΤΑΣ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΝΤΖΑΡΑ

*Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας
Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
vkantz@panteion.gr*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το δοκίμιο αυτό επικεντρώνεται στον εκφοβισμό ως μια μορφή βίαιης συμπεριφοράς μαθητών στο σχολείο απέναντι σε συμμαθητές τους, και αποπειράται να το διερευνήσει και να το κατανοήσει από μια κοινωνιολογική οπτική γωνία.

Η κοινωνιολογική προσέγγιση του φαινομένου του εκφοβισμού επικεντρώνεται στη μελέτη της δυναμικής και των κανόνων που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις. Η κοινωνιολογία εξετάζει πώς αναπτύσσονται οι σχέσεις σε συνθήκες ανισότητας και κοινωνικής ιεραρχίας εντός και εκτός σχολείου και τη συνδεόμενη με αυτήν (την ιεραρχία) πάλη για ατομική ή ομαδική αναγνώριση και κυριαρχία. Υπό αυτή την οπτική γωνία, το φαινόμενο του εκφοβισμού δείχνει ανάγλυφα πώς οι αντιθέσεις ή οι συγκρούσεις της ευρύτερης κοινωνίας μεταφέρονται αδιαμεσολάβητες σχεδόν και στις σχέσεις εντός του σχολείου.

Η ανάδειξη της κοινωνιολογικής προσέγγισης του εκφοβισμού δύναται να συμβάλει στη σχεδίαση ενός θεωρητικού πλαισίου προς τον σκοπό της επιστημονικής μελέτης, αλλά και της περαιτέρω συζήτησης και του διαλόγου στον δημόσιο λόγο.

Λέξεις-κλειδιά: εκφοβισμός, εκπαίδευση, ισχύς στις κοινωνικές σχέσεις, ιεραρχία και βία, θεωρητικό πλαίσιο στην κοινωνιολογία

BULLYING AND VIOLENCE IN EDUCATION: DESIGNING A SOCIOLOGICAL APPROACH

VASILIKI KANTZARA

*Professor, Dept. of Sociology
Panteion University of Social and Political Science
vkantz@panteion.gr*

ABSTRACT

This essay focuses on bullying as a form of violent behavior of students at school towards their classmates, and attempts to explore and understand it from a sociological perspective.

The sociological approach to the phenomenon of bullying focuses on the study of the dynamics and rules that govern social relations. Sociology examines how relationships develop in conditions of inequality and social hierarchy within and outside the school and the associated struggle for individual or group recognition and domination. From this point of view, the phenomenon of bullying shows how the contradictions or conflicts of the wider society are transferred almost unmediated to the relationships within the school.

Showcasing the sociological approach to bullying can contribute to the design of a theoretical framework for the purpose of scientific study, but also to further discussion and dialogue in the public discourse.

Keywords: *Bullying, education, power in social relations, hierarchy and violence, theoretical framework in sociology.*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το δοκίμιο αυτό επικεντρώνεται στον εκφοβισμό ως μια μορφή βίαιης συμπεριφοράς μαθητών στο σχολείο απέναντι σε συμμαθητές τους, και αποπειράται να το διερευνήσει και να το κατανοήσει από μια κοινωνιολογική οπτική γωνία.

Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού προκαλεί ιδιαίτερη ανησυχία για διαφορετικούς αλλά αλληλένδετους μεταξύ τους λόγους: αφενός φαίνεται να έχουν αυξηθεί τα περιστατικά βίας στο σχολείο, αφετέρου αρχίζει να γίνεται πλέον κοινή γνώση ότι η χρήση βίας θέτει σε κίνδυνο όχι μόνο τα άτομα που εμπλέκονται,

αλλά και τη λειτουργία του σχολείου και κατ' επέκταση τη συνοχή της ευρύτερης κοινότητας εντός της οποίας εκδηλώνονται φαινόμενα εκφοβισμού. Η χρήση βίας λειτουργεί κατά κανόνα διασπαστικά ως προς τη συνοχή των ομάδων, καθώς καλλιεργείται ένα κλίμα φόβου και αδυναμίας το οποίο επιδρά αρνητικά στις σχολικές επιδόσεις των εμπλεκόμενων μαθητών, αλλά και ολόκληρου του σχολείου εντός του οποίου εκδηλώνονται τέτοιες συμπεριφορές. Επιπλέον, όταν ένας μαθητής βιώνει βίαιες συμπεριφορές, κλονίζεται η πνευματική, ψυχική και σωματική του υγεία, οι δε επιπτώσεις ενδέχεται να είναι μακροχρόνιες. Ο μαθητής που προβαίνει στην άσκηση εκφοβισμού έχει συνήθως βεβαρημένο αναπτυξιακό ιστορικό ή βιώνει στρεσογόνες καταστάσεις στην οικογένεια ή στο σχολείο, στις οποίες ένιωθε ή νιώθει ότι απειλείται. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι έχει δημιουργηθεί διεθνώς ένα πρόγραμμα παρέμβασης στον εκφοβισμό με χαρακτηριστικό γνώρισμα την αποψη-προσέγγιση «δεν απευθύνουμε κατηγορίες» (“no blame approach”) (Maines & Robinson, 1994). Η μη επίρριψη ευθυνών βοηθά το σχολείο να πλησιάσει τους δράστες και τα θύματα, προκειμένου να επέλθει όσο το δυνατόν πιο δραστικά στον φαύλο κύκλο έκφρασης της βίας.

Στον δημόσιο λόγο, η εκδήλωση βίαιης συμπεριφοράς εξηγείται από την «ανομοιογένεια» της κοινωνίας. Σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται ότι το θύμα διαφέρει, έναντι των άλλων συμμαθητών του, σε ένα χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς του, το οποίο μπορεί να σχετίζεται, για παράδειγμα, με το φύλο, τη «φυλή» ή την εθνότητα ορισμένων μαθητών. Σε άλλες περιπτώσεις η «διαφορά» του μαθητή εντοπίζεται στα ρούχα που φορά, στην κόμμωση ή σε άλλο στοιχείο της εμφάνισής του που δεν συνάδει με τις καθιερωμένες «κανονικές» εμφανίσεις στο σχολείο. Ένας μαθητής ή μια μαθήτρια δηλαδή προσδιορίζονται και στιγματίζονται ως «παράξενοι» (Thornberg, 2015). Ο «σχολικός εκφοβισμός» αποδίδεται συνήθως στην «ξενοφοβία», τον «ρατσισμό», τον «σεξισμό» και την «ομοφοβία». Οι βαθύτεροι λόγοι που οδηγούν στην εκδήλωση του φαινομένου αποτελούν ακόμη ζητούμενο σε πολλές επιστήμες που ασχολούνται με το φαινόμενο της χρήσης βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις.

Παρά την ύπαρξη διαφορετικών ορισμών του σχολικού εκφοβισμού, παρατηρούμε ότι κοινός παρονομαστής όλων των μορφών βίας που εκλαμβάνονται ως εκφοβισμός είναι η χρήση βίας από έναν δυνατότερο μαθητή απέναντι σε έναν πιο αδύναμο, σωματικά ή κοινωνικά, συμμαθητή του. Ο ορισμός αυτός όμως περιορίζει και επικεντρώνεται σε μια συγκεκριμένη περιοχή του φαινομένου της βίας και δεν περιλαμβάνει όλες τις μορφές βίαιων αντιδράσεων στο σχολείο.

Το φαινόμενο του εκφοβισμού έχει μελετηθεί από την ψυχολογία, την παιδαγωγική και άλλες συγγενείς κοινωνικές επιστήμες (βλ. ενδεικτικά Δράκος & Τιναρέ-

λης, 2011· Θάνος, Μπούνα, & Τόλιος, 2015¹· Κουρκούτας & Θάνος, 2013· Rigby, 2008· Smith & Sharp, 1995· Τσίτσικα & Τζαβέλα, 2016). Η κοινωνιολογική θεώρηση του φαινομένου δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή στον επιστημονικό και στον δημόσιο λόγο (Θάνος, 2020· Shoko & Asao, 2003). Η κοινωνιολογική προσέγγιση του φαινομένου του εκφοβισμού έχει ως αφετηρία τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται σε συνθήκες ανισότητας και κοινωνικής ιεραρχίας εντός και εκτός σχολείου. Οι κοινωνικές σχέσεις στο σχολείο αποτελούν αμφίσημα πεδία στα οποία η πάλη για αναγνώριση και κυριαρχία περνά σχεδόν απαρατήρητη επειδή η μεν ερμηνεία των φαινομένων ανάγεται στο ατομικό επίπεδο, ως κίνητρο, η δε χρήση βίας προσεγγίζεται μόνο στη βάση της ατομικής προσωπικότητας, αποκομμένης από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο εκδηλώνεται. Η κοινωνιολογική προσέγγιση, αντίθετα, θέτει ερωτήματα για τη σχέση του ατόμου με το περιβάλλον του και για τις προσπάθειές του να αντεπεξέλθει σε συνθήκες κοινωνικής ιεραρχίας, έτσι όπως εκφράζονται ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες και ομαδοποιήσεις που συναποτελούν την ιεραρχία.

Στο κείμενο αυτό εξετάζουμε το θέμα του εκφοβισμού θέτοντας τα ακόλουθα ερωτήματα: *Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού; Πώς προσεγγίζεται ο εκφοβισμός από τις κοινωνιολογικές θεωρήσεις; Τι διακυβεύεται στις σχέσεις των μαθητών στο σχολείο που να στοιχειοθετεί τη χρήση βίας; Και πώς μπορεί να πλαισιωθεί και να μελετηθεί κοινωνιολογικά το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού;*

Το κείμενο έχει δομηθεί ως εξής: η επόμενη (δεύτερη) ενότητα αναφέρεται στους ορισμούς του εκφοβισμού όχι μόνο στο σχολείο, αλλά και στην εργασία και στο στράτευμα· η τρίτη ενότητα εξετάζει τις κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στο φαινόμενο του εκφοβισμού· η τέταρτη ενότητα επικεντρώνεται στη σχεδίαση ενός πλαισίου κοινωνιολογικής προσέγγισης του φαινομένου· η πέμπτη ενότητα σχολιάζει κριτικά τη σημασία της δύναμης και της αδυναμίας στις κοινωνικές σχέσεις· το κείμενο ολοκληρώνεται με τα σχετικά συμπεράσματα.

1. Ο συλλογικός τόμος περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό κειμένων (ανακοινώσεις ή περιλήψεις) σχετικά με τον σχολικό εκφοβισμό από το 1ο Συνέδριο της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης (2014), που πραγματοποιήθηκε στα Ιωάννινα (βλ. ενδεικτικά Γεωργούλας, Κάπαρη, Καραθανάση, & Καστραντά· Μπαρούτα, Μπούνα, & Θάνος· Ρομπόρας· Σπάλα). Σημειώνεται επίσης ότι παλαιότερα το περιοδικό *Σύγχρονη Εκπαίδευση* οργάνωσε το 7ο συνέδριο με τίτλο *Η Βία στο Σχολικό Χώρο* (1-3/12/1994). Τα σχετικά κείμενα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό το 1995. Η προσωπική εμπλοκή μου με το θέμα της βίας χρονολογείται ήδη από τη δεκαετία του 1980, όταν δημοσίευσα ένα άρθρο σχετικό με την πολιτική διάσταση της χρήσης βίας εναντίον των γυναικών (1983).

ΟΡΙΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

Ο εκφοβισμός ως φαινόμενο συμβαίνει σε διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους και θεσμούς και ορίζεται εν γένει ως η επιθετική, βίαιη συμπεριφορά ενός δυνατού ατόμου προς ένα ανίσχυρο με σκοπό την απόκτηση ενός πλεονεκτήματος. Ο ορισμός αυτός οριοθετεί το φαινόμενο της χρήσης βίας στις διαπροσωπικές σχέσεις μόνο σε μία περιοχή πιθανών συμπεριφορών, οι οποίες εν συνεχεία μπορούν να χαρτογραφηθούν και να αποτελέσουν αντικείμενο επιστημονικής διερεύνησης.

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τον σχολικό εκφοβισμό άρχισε να αναπτύσσεται με την εργασία του Σουηδού ψυχολόγου Dan Olweus, ο οποίος μνημονεύεται ως ο πρώτος επιστήμονας που τεκμηρίωσε επιστημονικά το φαινόμενο στη Νορβηγία όπου εργαζόταν. Με αφορμή την αυτοκτονία δύο μαθητών που είχαν πέσει θύματα εκφοβισμού, ο Olweus ερεύνησε το φαινόμενο το 1978, το οποίο όρισε ως εξής:

«Ένας/Μία μαθητής/τρια εκφοβίζεται ή θυματοποιείται όταν εκτίθεται επανειλημμένα και κατά τη διάρκεια κάποιου χρονικού διαστήματος στις αρνητικές πράξεις ενός ή περισσότερων μαθητών» (Olweus, 1999, αναφ. στο Rigby, 2008: 37).

Οι ορισμοί που διατυπώθηκαν στη συνέχεια για τη μελέτη του φαινομένου βασίστηκαν στον ορισμό του Olweus, συμπεριλαμβάνοντας διαφορετικές πτυχές του, όπως είναι η πρόθεση για πρόκληση τραύματος. Αναφέρουμε ενδεικτικά τον ορισμό του Randall:

«Εκφοβισμός είναι η επιθετική συμπεριφορά που προκύπτει από την εκούσια πρόθεση να προκαλέσει κάποιος σωματικό ή ψυχικό πλήγμα σε άλλους» (Randall, 1991, αναφ. στο Rigby, 2008: 38).

Οι ορισμοί του φαινομένου στην ελληνική βιβλιογραφία κάνουν λόγο για «αντικοινωνικές» συμπεριφορές, όπως βλέπουμε σε κείμενο επιμόρφωσης εκπαιδευτικών:

«Οι έννοιες σχολικός εκφοβισμός και βία μπορούν να γίνουν κατανοητές ως ένα πεδίο “αντικοινωνικών” συμπεριφορών στον χώρο του σχολείου και μορφές κακοποίησης κυμαινόμενων από την αντίθεση, τη διαφορετικότητα και τον εκφοβισμό μέχρι τις βίαιες επιθέσεις» (Κέντρο Συνταγματικού Δικαίου, 2015: 5).

Λίγο πιο κάτω στην ίδια σελίδα οι συγγραφείς προσθέτουν ότι ο αγγλικός όρος bullying αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα ως «εκφοβισμός» και «θυματοποίηση».

Στο κείμενο της Καραβόλτσου (2013) αναφέρεται ένας πιο ευρύς ορισμός:

«Ο σχολικός εκφοβισμός είναι η επιθετική εκείνη συμπεριφορά που είναι εσκεμμένη, απρόκλητη και επαναλαμβανόμενη, αποτελεί κατάχρηση εξουσίας και εμπεριέχει ανισότητα στη δύναμη αντικειμενική (π.χ. σωματική) ή αντιληπτή (π.χ. προσωπικότητας). Εν ολίγοις, κατευθύνεται προς εκείνα τα θύματα που εκλαμβάνονται από τους θύτες (έναν ή πολλούς μαζί) ως αδύναμα, είτε σωματικά είτε ψυχολογικά» (Καραβόλτσου, 2013: 4).

Εδώ ο ορισμός του εκφοβισμού βασίζεται επίσης στα κριτήρια που ισχύουν σε διεθνές επίπεδο (βλ. και Αρτινοπούλου, 2001). Αναφέρεται δηλαδή σε εσκεμμένη συμπεριφορά, που επαναλαμβάνεται, είναι απρόκλητη και αποτελεί κατάχρηση εξουσίας. Σε ένα σχολικό περιβάλλον, η επιλογή του στόχου και οι επαναλαμβανόμενες επιθετικές ενέργειες (λεκτικές, σωματικές κ.λπ.) απέναντι σε θύματα, τα οποία εκλαμβάνονται ως αδύναμα, σωματικά, ψυχολογικά και κοινωνικά, συγκαταλέγονται στα χαρακτηριστικά του φαινομένου.

Μια άλλη πτυχή είναι η άσκηση εξουσίας από έναν πιο δυνατό δράστη. Οι ερευνητές Smith και Sharp (1995) υποστηρίζουν ότι:

«Ο εκφοβισμός μπορεί να οριστεί ως συστηματική κατάχρηση εξουσίας. Θα υπάρχουν πάντα σχέσεις εξουσίας σε κοινωνικές ομάδες, λόγω ισχύος, μεγέθους ή ικανότητας, δύναμης προσωπικότητας, αριθμητικής αναλογίας ή αναγνωρισμένης ιεραρχίας» (Smith & Sharp, 1995: 2).

Οι ίδιοι αναφέρουν επίσης ότι το τι λογίζεται ως «κατάχρηση εξουσίας» εξαρτάται από το κοινωνικό και το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο δρουν τα άτομα.

Η κατάχρηση εξουσίας ως πτυχής του εκφοβισμού γίνεται πιο εμφανής σε άλλους κοινωνικούς χώρους όπου δρουν κυρίως ενήλικες, όπως είναι ο χώρος της εργασίας και ο στρατός. Ερευνητές ειδικοί στο θέμα, όπως ο Field, αναφέρουν ότι το θύμα κατηγορείται, υποβάλλεται σε αυστηρό έλεγχο, παρακάμπτεται, περιθωριοποιείται, εξοστρακίζεται, υφίσταται συνεχώς αρνητική κριτική και στερείται αναγνωρισμένα δικαιώματα (π.χ. άδεια την οποία δικαιούται· δεν αποκλείεται μάλιστα τη μια μέρα να του δοθεί άδεια και την αμέσως επόμενη να του ανακληθεί άνευ αιτίας). Ο δράστης, από την άλλη, ο οποίος κατέχει συνήθως θέση προϊσταμένου ή ανωτέρου, επιδεικνύει αναλγησία, έλλειψη ενσυναίσθησης και διαρκή αυθαιρεσία (Field, αναφ. στο Rigby, 2008: 100-1).²

2. Ο Tom Field ήταν ειδικός στα θέματα εργασιακού εκφοβισμού, και ενώ έχει αποβιώσει, το έργο του έχει βρει συνεχιστές (βλ. <https://bullyonline.org/old/successunlimited/about.htm>).

Ο εκφοβισμός στον στρατό συνίσταται επίσης σε επίθεση, προσβολή, εξευτελιστικές τελετουργίες μύησης, παρενόχληση και άνιση μεταχείριση. Σύμφωνα με τον ερευνητή Connor, ο εκφοβισμός εξαρτάται από την κουλτούρα που επικρατεί σε μια μονάδα, και κυρίως από αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «προσβλητικό και αρρενωπό περιβάλλον» (“abusive and masculine environments”) (Connor, αναφ. στο *Honest History*, 20/1/2018).

Περιγραφή και έκταση του σχολικού φαινομένου

Επιστρέφοντας στο σχολείο, σχετική έρευνα του Υπουργείου Παιδείας (2016) καταγράφει την έκταση του φαινομένου ως εξής:

- Οι τρεις στους 10 μαθητές πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έχουν υποστεί κάποια μορφή σχολικού εκφοβισμού.
- Ο λεκτικός εκφοβισμός (εξύβριση και κοροϊδία) ανέρχεται σε ποσοστό 56,5%.
- Ο σωματικός εκφοβισμός (χτυπήματα, σπρωξίματα) ανέρχεται σε ποσοστό 30,5%.
- Ο κοινωνικός εκφοβισμός (απομόνωση και κοροϊδία μαθητών από όλη την τάξη) ανέρχεται σε ποσοστό 27,8%.

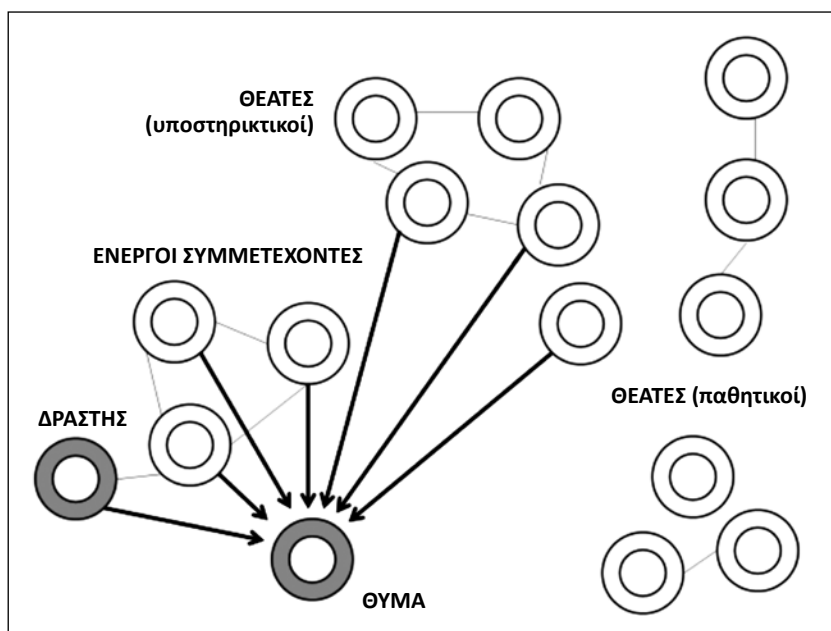
Επίσης, οι μαθητές που διακατέχονται από φόβο (λόγω του εκφοβισμού) ανέρχονται σε ποσοστό 15,4%, ενώ η βίαιη απόσπαση προσωπικών αντικειμένων συμβαίνει σε ποσοστό 11,3%. Τα περισσότερα περιστατικά σημειώνονται στις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού και στις πρώτες του Γυμνασίου, ενώ δράστες του σχολικού εκφοβισμού είναι τα αγόρια μαθητές, που υπερβαίνουν αριθμητικά, και με μεγάλη διαφορά, τα κορίτσια μαθήτριες (βλ. αναφορά στην έρευνα στο *Alfavita* 8/3/2016· βλ. και Αγγελή, 2016).

Σε παλαιότερη αναφορά, αναγνώστρια εφημερίδας περιγράφει σε επιστολή της το εξής περιστατικό:

«...Το πρωτάκι γυρνάει στο σπίτι του με μελανιές στην κοιλιακή χώρα και στα γεννητικά όργανα. Η μαμά το ρωτάει τι συνέβη κι εκείνο λέει απλά ένα όνομα... “ο ...”. Είναι γνωστή η βία (που ξεπερνά τα όρια του παιχνιδιού) που ασκείται από παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας σε μικρότερα ή από παιδιά «ιδιόμορφα», που οι γονείς τους, είτε αγνοώντας είτε αδιαφορώντας, τα αφήνουν ανεξέλεγκτα και χωρίς ψυχολογική βοήθεια. Θα περίμενε βέβαια κανείς ότι στα σχολεία που παρατηρούνται αυτά τα φαινόμενα θα υπήρχε επιπλέον επιτήρηση αυτών των “βίαιων παιδιών”. Δυστυχώς όμως τις περισσότερες φορές δάσκαλοι και διευθυντές δηλώνουν αδυναμία χειρισμού τέτοιων περιστατικών!...» (Λαμπίρη, 2009).

Το περιστατικό σχολικής βίας περιγράφεται εδώ ως ένα τακτικό συμβάν προερχόμενο από «ιδιόμορφα» παιδιά, ενώ οι δάσκαλοι φαίνεται να αδυνατούν να χειριστούν τέτοιες καταστάσεις. Η επιστολογράφος απηχεί βέβαια απόψεις της εποχής στην οποία έγραψε το κείμενο, αλλά ακόμη και σήμερα το θέμα της βίας ανάγεται στην «ιδιοσυγκρασία» του μαθητή. Ειρήσθω εν παρόδω ότι συχνά αναφέρεται ως αιτία η οικογένεια, η οποία δεν ανταποκρίνεται στο μερίδιο της ευθύνης που της αναλογεί σχετικά με τη λεγόμενη «σωστή» ανατροφή. Το σημείο αυτό όμως χρειάζεται ιδιαίτερη ανάλυση και κυρίως μελέτη, η οποία δεν είναι εφικτό να γίνει στον χώρο αυτό.

Από την έως τώρα περιγραφή του φαινομένου του εκφοβισμού, ένα κοινό χαρακτηριστικό που αναδύεται σε διαφορετικά κοινωνικά πεδία είναι η *ανισορροπία δύναμης*. Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι το εξής: *Πώς είναι δυνατόν ο θύτης να μην κατανοεί ότι είναι (κοινωνικά, ψυχολογικά ή σωματικά) δυνατότερος από κάποιον άλλο, τον οποίο έχει επιλέξει για να του επιτεθεί, όταν από την αρχή της επιδιωκόμενης σύγκρουσης υπάρχει ανισορροπία δύναμης;* Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε πιο κάτω, στην ενότητα όπου σχολιάζουμε την έννοια της δύναμης στις κοινωνικές σχέσεις.

Σχεδιάγραμμα 1. Βασική δομή του εκφοβισμού

Πηγή: Gebauer, 2009: 34.

Άλλα γνωστά στοιχεία είναι ότι ο δράστης δείχνει αναληψία και ότι οι διάφορες μορφές εκφοβισμού περιλαμβάνουν τόσο σωματικές όσο και λεκτικές επιθέσεις, καθώς και άλλες συμβολικές κινήσεις αποκλεισμού και περιθωριοποίησης των θυμάτων, τα οποία στοχοποιούνται εκ των προτέρων και συνήθως είναι κυριολεκτικά μόνα τους. Αντίθετα, ο θύτης δεν δρα μόνος του στο σχολείο. Υπάρχουν συνήθως παρατηρητές και θεατές του συμβάντος, οι οποίοι μπορεί να είναι ενεργοί ενθαρρύνοντας τον δράστη, καθώς και άλλοι που παρακολουθούν λιγότερο ή περισσότερο παθητικά.

Το Σχεδιάγραμμα 1 απεικονίζει τις σχέσεις που μόλις αναφέραμε. Η απεικόνιση των σχέσεων δείχνει ότι αυτός που απομονώνεται ουσιαστικά είναι το «θύμα». Ο δράστης συνεπικουρείται από συμμετέχοντες που βοηθούν με την παρουσία τους ή με τα θετικά σχόλιά τους. Υπάρχουν επίσης οι θεατές που επιδοκιμάζουν, όπως και οι περαστικοί, οι παρατηρητές και οι θεατές που απλώς παρατηρούν τα δρώμενα. Το συμβάν φαίνεται να αφορά δύο άτομα, τον θύτη και το θύμα, αλλά επί της ουσίας διευκολύνεται –αν δεν παροτρύνεται– από πολλούς άλλους παρισταμένους. Οι θεατές δεν κάνουν κάτι συγκεκριμένο, έτσι όμως διαιωνίζεται ο εκφοβισμός.

Το παραπάνω σχεδιάγραμμα βοηθά στην κατανόηση των κοινωνιολογικών μελετών και προσεγγίσεων τις οποίες θα αναφέρουμε στην επόμενη ενότητα.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

Οι θεωρήσεις περί σχολικού εκφοβισμού στην κοινωνιολογία ανάγονται και ερμηνεύονται στη βάση της κοινωνικής σύγκρουσης και της αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων.

Η θεωρία της σύγκρουσης διατείνεται ότι οι κοινωνικές ομάδες που συγκροτούν μια κοινωνία συγκρούονται μεταξύ τους διεκδικώντας πρόσβαση σε αγαθά ή πόρους. Οι κοινωνικές ομάδες αντιμάχονται επίσης μεταξύ τους θέλοντας να αμυνθούν σε μια ενδεχόμενη απειλή απώλειας της θέσης τους (Sanderson, 2007). Η θεωρία αυτή ερείδεται τόσο στο έργο του Μαρξ για την πάλη των τάξεων όσο και σε αυτό του Βέμπερ για τις ομάδες κύρους (status groups). Οι ομάδες κύρους, σύμφωνα με τον Βέμπερ, συγκρούονται προκειμένου να εξασφαλίσουν την πρόσβαση σε πλουτοπαραγωγικές πηγές. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, τα άτομα μπορεί να προβαίνουν σε εκφοβισμό καθώς φοβούνται για τη θέση τους και θέλουν να την κατοχυρώσουν, γι' αυτό και συνήθως στοχοποιούν άτομα από κατώτερες κοινωνικές ομάδες.

Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης αναφέρουμε ενδεικτικά την πτυχιακή εργασία της Bowman (2018) πάνω στην «κοινωνιολογία του εκφοβισμού». Η συγγραφέας ορίζει το φαινόμενο ως εξής:

«Ο εκφοβισμός εμποδίζει το θύμα να έχει πρόσβαση σε πηγές όπως η κοινωνική θέση (status), ενώ ταυτόχρονα ενισχύει την κοινωνική θέση του δράστη» (Bowman, 2018: 15).

Η ίδια, συνεχίζοντας, αναφέρει ότι ο εκφοβισμός αποτελεί για τον δράστη έναν τρόπο μείωσης της απειλής στην κοινωνική του θέση:

«Ο εκφοβισμός βοηθά τον δράστη με πολλαπλούς τρόπους: μειώνει την απειλή ανταγωνισμού για πρόσβαση σε πηγές και προωθεί επίσης την κοινωνική του θέση» (Bowman, 2018: 15).

Και συμπληρώνει:

«Όπως δήλωσε και ο Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (1948), η κοινωνική τάξη πραγμάτων διατηρείται μέσω της κυριαρχίας και όχι μέσω της κοινωνικής αρμονίας» (Bowman, 2018: 15).

Η οπτική γωνία που εκκινεί από τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες για κυριαρχία, έτσι όπως εκτίθεται στα προηγούμενα παραθέματα, μπορεί να εξηγήσει έως έναν βαθμό τον λόγο για τον οποίο στοχοποιούνται και εκφοβίζονται ή τρομοκρατούνται συστηματικά ορισμένες ομάδες, όπως είναι οι ξένοι, οι πρόσφυγες, αλλά και γυναίκες που εργάζονται στα μέχρι πρότινος λεγόμενα «ανδρικά» επαγγέλματα. Εξηγεί επίσης τον ρατσιστικό ή τον ομοφοβικό εκφοβισμό, καθόσον ορισμένοι θεωρούν ότι «απειλούνται» και γι' αυτό προσπαθούν να αποκλείσουν άλλους από την πρόσβαση σε πηγές που έχουν οι ίδιοι, όπως είναι η εργασία, η εκπαίδευση, καθώς και η αναγνώριση της υψηλής θέσης ή της αξίας τους μέσω των επιβραβεύσεων που λαμβάνουν από το περιβάλλον τους. Με άλλα λόγια, το κύρος και η κοινωνική θέση αποτελούν παράγοντες που κινητοποιούν τα άτομα, και η απόκτησή τους συνοδεύεται από αναγνώριση, εξασφάλιση ευκαιριών και ίσως προνόμια (βλ. Kantzara, 2016a, 2016b).

Η θεώρηση της αναπαραγωγής των ανισοτήτων. Η Pascoe (2013), η οποία διεξήγαγε έρευνα σε εφήβους, συσχετίζει τον εκφοβισμό με τις υφιστάμενες ανισότητες. Ισχυρίζεται μάλιστα χαρακτηριστικά ότι τα νέα παιδιά ζουν σε ένα περιβάλλον στο οποίο έρχονται αντιμέτωπα με την ήδη υπάρχουσα ανισότητα λόγω φυλής, φύλου, σεξουαλικού προσανατολισμού, ακόμη και σωματικού βάρους. Η Pascoe ανέλυσε

το ρεπερτόριο του εκφοβισμού, δηλαδή τις λέξεις και τις δικαιολογίες που χρησιμοποιήθηκαν κατά των ατόμων-θύμάτων, τα οποία προέρχονταν από τις προαναφερθείσες ομάδες που κατηγοριοποιούνται ως «διαφορετικές». Σύμφωνα με την ερευνήτρια, το λεξιλόγιο του εκφοβισμού αναπαράγει τα στερεότυπα που έχει όλη η κοινωνία για τους «παράξενους» ή τους «περίεργους», είτε χαρακτηρίζονται ως ομοφυλόφιλοι, ξένοι ή υπέρβαροι.

Η Pascoe υποστηρίζει επίσης ότι, κοινωνικά μιλώντας, οι θύτες ουσιαστικά κάνουν τη «βρόμικη δουλειά» της κοινωνίας, αφού επιτίθενται σε μέλη κοινωνικών ομάδων που θεωρούνται «διαφορετικά» και «παράξενα». Ο ισχυρισμός αυτός στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι θύτες αναπαράγουν όλα τα στερεότυπα για ομάδες πληθυσμού όπως οι ομοφυλόφιλοι, οι ξένοι και οι γυναίκες, και όταν επιτίθενται λεκτικά για να εκφοβίσουν τους στόχους τους, τα θύματα καθηλώνονται, ούτως ειπείν, στη θέση τους. Αυτό σημαίνει ότι τα θύματα παρεμποδίζονται στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους αλλά και στην προαγωγή της σταδιοδρομίας ή των σπουδών τους.

Σύμφωνα με την Pascoe, με αυτόν τον τρόπο ο εκφοβισμός συμβάλλει στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων που στηρίζονται στη διαίρεση της κοινωνίας σε στρώματα και τάξεις, όπως και στην ύπαρξη της κοινωνικής ιεραρχίας. Η διατήρηση μιας θέσης γίνεται η αιτία της εκδήλωσης εκφοβισμού, διότι διακυβεύονται τα δικαιώματα, τα προνόμια και όλες οι άλλες ανταμοιβές που συνδέονται με την κατοχή μιας ανώτερης κοινωνικά θέσης στην υφιστάμενη κοινωνική ιεραρχία (Pascoe, 2013).

Ορισμένες άλλες προσεγγίσεις εξετάζουν τη βία στο επίπεδο της διαντίδρασης και των κοινωνικών νορμών. Εστιάζοντας στο μικροεπίπεδο των κοινωνικών σχέσεων, η έρευνα του Thornberg (2015) επικεντρώθηκε στις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού και στις πρώτες του Γυμνασίου, όπου παρατηρούνται στατιστικά και τα περισσότερα περιστατικά εκφοβισμού. Στα συμπεράσματά του ο συγγραφέας αναφέρει ότι τα παιδιά-θύτες επιτίθενται στον «περίεργο» ή «παράξενο» συμμαθητή τους, το θύμα, που είναι πολύ πιθανό να μην έχει καλή επίδοση και επιπλέον να είναι «κακός σε όλα». Τα παιδιά-θύτες λένε χαρακτηριστικά “John is bad in everything” [Ο John είναι κακός σε όλα], δικαιολογώντας έτσι τον εκφοβισμό. Επιπλέον, ο μαθητής που «ετικετοποιείται» δύσκολα μπορεί να υπαχθεί σε άλλη κατηγορία, στοιχείο που οδήγησε τον ερευνητή να υποστηρίξει ότι οι θύτες υπερασπίζονται κάποια όρια, ηθικά και κοινωνικά. Ο Thornberg δηλαδή θεώρησε ότι οι θύτες αποτελούσαν υπερασπιστές της κανονικότητας, έτσι όπως την αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι, και ότι αυτή η διαδικασία ουσιαστικά αφορούσε μια «μάχη» στο σχολείο, όπου τα παιδιά ουσιαστικά πάλευαν να τύχουν «αναγνώρισης, αποδοχής

και συμπερίληψης». Σε επίπεδο ομάδων που δημιουργούνται στο σχολικό πλαίσιο, η αποδοχή των μαθητών από τους συμμαθητές τους αποτελεί το πιο σημαντικό μέσο για να γίνουν και να αισθανθούν πλήρη μέλη της κοινότητας που ονομάζεται «σχολείο».

Σε μεταγενέστερη έρευνα, οι Thornberg και Delby (2019) διερεύνησαν τις απόψεις των μαθητών σχετικά με τους λόγους για τους οποίους συμβαίνει ο εκφοβισμός. Η ποιοτική έρευνα έδειξε ότι οι μαθητές νοηματοδοτούν τη χρήση βίας, μεταξύ άλλων, ως αντίδραση στους κανόνες του σχολείου και ως μια πολύ «κανονική» (“cool”) συμπεριφορά.

Η μελέτη της σημασίας της διαντίδρασης και των διαδικασιών αναγνώρισης και αποδοχής του ατόμου αναφέρεται στην έρευνα των Lewitt, Todd Swanger και Butler (2008). Η έρευνά τους για τις απόψεις των ανδρών που υπήρξαν θύτες σε περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας δείχνει ότι ασκούσαν βία στις συζύγους/ συντρόφους τους προκειμένου αυτές να μη θεωρήσουν ότι είναι «ανίσχυροι» ή «αδύναμοι». Οι θύτες δηλαδή ασκούσαν βία προκειμένου να υπερασπιστούν την εικόνα του δυνατού και αρρενωπού άνδρα, έτσι όπως οι ίδιοι θεωρούσαν ότι πρέπει να είναι.

Αυτή και άλλες μελέτες αναδεικνύουν τη σημασία των νορμών και των κανόνων που καθορίζουν και ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων, όπως χαρακτηριστικά έχει υποστηρίξει και ο κλασικός κοινωνιολόγος Émile Durkheim στο έργο του *Αυτοκτονία (Suicide)*. Οι μελέτες αυτές δείχνουν παράλληλα ότι ο εαυτός συγκροτείται μέσα από διαδικασίες «αντανάκλασης», όπως υποστήριξε πρώτος ο φιλόσοφος Cooley, τις οποίες ανέπτυξε ο κοινωνιολόγος Herbert Mead στο έργο του *Mind, Self and Society*. Με άλλα λόγια, οι ιδιότητες του ατόμου που συγκροτούν τον εαυτό του, και πάνω σε αυτόν τις διάφορες κοινωνικές ταυτότητές του, εξαρτώνται εν πολλοίς και διαμορφώνονται από την αντίδραση/απόκριση και αντανάκλαση/αντικατοπτρισμό του εαυτού του στους άλλους, λιγότερο ή περισσότερο σημαντικούς, οι οποίοι συνθέτουν το περιβάλλον του.

Υπό αυτή την οπτική γωνία, η άσκηση βίας δεν έχει τελικό αποδέκτη το θύμα, αλλά την εικόνα (όπως και τη θέση) του υποκειμένου στους γύρω του, τους άλλους, σε αυτούς που κατά την άποψη του υποκειμένου είναι σημαντικοί για το ίδιο, την αποδοχή των οποίων επιζητεί ακόμη και όταν δεν το γνωρίζει.

Μια άλλη, καθ' όλα κοινωνιολογική οπτική, που διατυπώθηκε από δύο επιστήμονες σε ένα συνέδριο ψυχολογίας, αφορά συναφείς με τις προηγούμενες κοινωνικές διεργασίες διαμόρφωσης της ταυτότητας και απόκτησης μιας κοινωνικής θέσης. Ειδικότερα, οι Maines και Robinson (1994) υποστηρίζουν ότι:

«Ο εκφοβισμός είναι μια διαντίδραση η οποία καθιερώνει την ταυτότητα της ομάδας, την κυριαρχία και την [ανώτερη] κοινωνική θέση σε βάρος του θύματος» (1994: 1).

Είναι ένας ορισμός ζιμελιανής³ έμπνευσης, καθώς, σύμφωνα με τους ερευνητές, οι συνέπειες των πράξεων τοποθετούν τον δράστη στην ομάδα του και αντανακλούν τη θέση της ομάδας στον χώρο του σχολείου.

Μια διαφορετική θεώρηση σχετικά με τη βία είναι αυτή του Collins (2008). Στο ογκώδες έργο του ο Collins υποστηρίζει ότι αυτό που πρέπει να μελετηθεί είναι η «κατάσταση» και η «διαντίδραση» βίας που λαμβάνει σε αυτήν. Ρίσκο, ευχαρίστηση και θάρρος είναι σε ορισμένες περιπτώσεις τα χαρακτηριστικά των καταστάσεων βίας και τα συναισθήματα που εκμαιεύουν οι θύτες από τις πράξεις τους. Ένα δεύτερο στοιχείο που μας ενδιαφέρει είναι ότι σε μια τέτοια κατάσταση τα υποκείμενα επιτελούν (perform) βίαιες πράξεις. Ως συστατικό στοιχείο καταστάσεων, η βία ενέχει φόβο, έχθρα και ρίσκο, αλλά και ορισμένες κινήσεις που θα μπορούσε να ονομάσει κάποιος «τελετουργικές». Στη δουλειά του περί βίας, ο Collins χρησιμοποιεί παραδείγματα από διαφορετικές μεταξύ τους καταστάσεις και χώρους σε μικροεπίπεδο μελέτης για να υποστηρίξει την παραπάνω θέση.

Επιστρέφοντας στον σχολικό εκφοβισμό, τα στοιχεία που μπορούμε να συγκρατήσουμε για την περαιτέρω ανάλυσή μας και για τη σχεδίαση ενός πλαισίου διερεύνησης είναι ότι υπάρχει ανισορροπία δύναμης και ότι η σύγκρουση εκκινεί από διαφορές μεταξύ κοινωνικών ομάδων, οι οποίες ανάγονται στην πάλη και τη σύγκρουση για την κατάκτηση ή τη διατήρηση μιας καλής κοινωνικής θέσης. Επιπλέον, η άσκηση βίας επιφέρει στον δράστη οφέλη βραχυπρόθεσμα, διότι σε βάθος χρόνου ο δράστης δεν επωφελείται, αφού μπορεί να τύχει ποινικής δίωξης. Αυτό είναι ένα θέμα που θα πρέπει επίσης να μας απασχολήσει, δηλαδή η προέλευση των δραστών από χαμηλά κοινωνικά στρώματα και ο φαύλος κύκλος της βίας που δεν καθηλώνει μόνο τα θύματα, αλλά και τους θύτες στην κοινωνική θέση της τάξης καταγωγής τους.

3. Η θεωρία του Simmel συνδέει μορφές διαντίδρασης με κοινωνικούς «τύπους», που έχουν δημιουργηθεί και διευκολύνουν τις κοινωνικές σχέσεις. Ένας από αυτούς τους τύπους είναι και ο ξένος. Στο ομότιτλο άρθρο του ο Simmel (1971/1908) υποστηρίζει ότι η παρουσία του ξένου έχει συνέπειες: για παράδειγμα, συμβάλλει στη συνοχή της ομάδας, καθώς χρησιμοποιείται για διάφορους σκοπούς και προβάλλονται διάφορα χαρακτηριστικά απέναντί του. Η παρουσία του ξένου, με άλλα λόγια, είναι καθ' όλα λειτουργική για την καθεστεινική ομάδα. Με τα λόγια του Simmel: «...ο ξένος είναι... οργανικό μέρος της ομάδας» (1971: 149).

■ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ: ΣΧΕΔΙΑΖΟΝΤΑΣ ΕΝΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Μπορούμε να πούμε ότι η βία εκδηλώνεται ατομικά, αλλά στο μικροεπίπεδο εκφράζει σχέσεις ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες πάντως συνιστούν τις ευρύτερες κατηγοριοποιήσεις από τις οποίες συγκροτείται η κοινωνία. Οι ευρύτερες κατηγοριοποιήσεις συνθέτουν την πυραμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας και το άτομο αποτελεί μέρος τους, καθόσον τα ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά το τοποθετούν σε κάποια θέση μέσα σε αυτή την περίεργη, σύνθετη, όσο και πολύπλοκη ιεραρχία.

Σχεδιάζοντας ένα κοινωνιολογικό πλαίσιο, το άτομο προσεγγίζεται σχεσιακά. Σε ένα πρώτο επίπεδο, προσεγγίζουμε το άτομο ως ευρισκόμενο σε σχέση με το περιβάλλον του, και μάλιστα με διαφορετικές ομάδες, όπως είναι αυτές της οικογένειας, του σχολείου και της γειτονιάς. Σε καθεμία από τις εν λόγω ομάδες είναι πιθανό να κυριαρχούν διαφορετικές, συμπληρωματικές ή αντικρουόμενες κουλτούρες και νόρμες συμπεριφοράς. Και σε καθεμία από αυτές τις ομάδες χρειάζεται κανείς να επιτελέσει την ταυτότητά του και να αναγνωριστεί ως άτομο. Το άτομο, δηλαδή και ο νέος, χρειάζεται να προσαρμοστεί στις ήδη υφιστάμενες νόρμες και κανόνες, και να συμπεριφερθεί αναλόγως.

Το σχεσιακό πεδίο στο οποίο βρίσκεται κάθε άτομο επηρεάζει τη θέση που κατέχει, καθορίζοντας εν πολλοίς την εμπειρία ζωής που αποκομίζει. Αναλυτικά μπορούμε να εξετάσουμε τα ακόλουθα πεδία σχέσεων: (α) *των κοινωνικών ομάδων μεταξύ τους* (δηλαδή την κοινωνική ιεραρχία που αναφέραμε)· και (β) *τη σχέση του ατόμου με τις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες* στις οποίες ανήκει, όπως αυτές της οικογένειας, της γειτονιάς, των συνομηλίκων ή του ίδιου φύλου.

Σε ό,τι αφορά το πεδίο (α) *σχέση κοινωνικών ομάδων μεταξύ τους*, η ύπαρξη κανόνων επικοινωνίας, σχέσεων, τα χωρικά ή συμβολικά όρια, η επίρρωση δύναμης και ισχύος, καθώς και η δόμηση της προσωπικής ταυτότητας των μελών τους είναι μερικές από τις πλευρές αυτών των σχέσεων.

Αναφορικά με το πεδίο (β) *σχέση ατόμου-ομάδων*, κάθε κοινωνική ομάδα, τυπική ή άτυπη, λιγότερο ή περισσότερο θεσμοθετημένη, χαρακτηρίζεται από τη δική της κουλτούρα και τους δικούς της κανόνες συμπεριφοράς. Ορισμένοι εξ αυτών μπορεί να συνυπάρχουν, ενώ άλλοι μπορεί να συγκρούονται μεταξύ τους. Η κοινωνική ζωή του ατόμου αποτελεί ένα σύνθετο πεδίο, ακόμη και στο σχολείο. Εκεί μπορεί να συνυπάρχουν ομάδες με αντιφατικές ή συγκρουόμενες κουλτούρες και απαιτήσεις. Οι εντάσεις που δημιουργούνται διευθετούνται με τρόπους λιγότερο ή περισσότερο κοινωνικά αποδεκτούς, ενώ οι διαδικασίες ένταξης σε μια ομάδα μπορεί να δεσμεύουν το άτομο σε συγκεκριμένες συμπεριφορές. Το τι σημαίνει να

ανήκει κανείς σε μια ομάδα και το πώς επηρεάζεται ως προς τις απόψεις αλλά και ως προς τις πρακτικές που πρέπει να υιοθετήσει αποτελούν ερωτήματα που μπορούν να δια φωτίσουν πολλές πλευρές του φαινομένου της άσκησης βίας, και όχι μόνο του σχολικού εκφοβισμού.

Στο πλαίσιο αυτό, σημαντική είναι και η σημειολογία της βίας και του εκφοβισμού. Πιθανόν να αποτελεί μέρος μιας τελετουργίας μύησης ή να πρόκειται για διαβατήριες τελετές ορισμένων ομάδων. Ενδέχεται επίσης να υπάρχουν ισχυροί άγραφοι νόμοι, που επιβάλλουν τη χρήση βίας σε ορισμένες περιπτώσεις. Η ύπαρξη κοινωνικών ομάδων και ομαδοποιήσεων (λιγότερο ή περισσότερο σαφών και οριοθετημένων) αντιπροσωπεύει τις συνθήκες ζωής για όλα τα άτομα που ζουν σε μια κοινωνία, όμως η δυνατότητα επιλογής τού να είναι κανείς μέλος και ο βαθμός ανεκτικότητας στη διαφορετικότητα αποτελούν τα στοιχεία που κάνουν τη διαφορά στη ζωή των ατόμων.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στην προσέγγιση της «θεμελιωμένης θεωρίας» που αναπτύσσεται στο έργο των Glaser και Strauss, *Grounded Theory Approach*. Εκτός από μέθοδος έρευνας, η προσέγγιση αυτή διακρίνεται από την επιστημολογική αρχή που υποστηρίζει ότι ένα φαινόμενο χαρακτηρίζεται από τρεις διακριτές αλλά αλληλένδετες μεταξύ τους διαδικασίες: τις *συνθήκες* εντός των οποίων διαδραματίζεται ένα φαινόμενο, τις *στρατηγικές αντιμετώπισης* των δρώντων υποκειμένων, και τις *συνέπειες* που έχουν τόσο οι πράξεις των δρώντων όσο και το ευρύτερο περιβάλλον.

Για τη μελέτη του εκφοβισμού, η χαρτογράφηση των συνθηκών, είτε αυτές αφορούν ομάδες εκτός είτε ομάδες εντός του σχολείου, αποτελεί μια καλή αρχή στη διερεύνηση του θέματος. Η άσκηση βίας μπορεί να ιδωθεί ως μια στρατηγική αντιμετώπισης των δραστών προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις σχέσεις και στις πιέσεις που βιώνουν. Οι συνέπειες των πράξεων του ατόμου χρειάζεται να χαρτογραφηθούν έτσι ώστε να αποκρυπτογραφηθούν και οι λειτουργίες του φαινομένου. Η εκδήλωση βίας και η σύγκρουση επιφέρουν συνέπειες στη λειτουργικότητα και στην ύπαρξη των κοινωνικών ομάδων. Στο έργο του, *The Functions of Social Conflicts*, ο Lewis Coser, βασιζόμενος στη θεωρία του Ζίμελ περί συγκρούσεων, αναφέρεται στις επιπτώσεις αυτών των συγκρούσεων όσον αφορά τη διατήρηση των ορίων και των ταυτοτήτων των κοινωνικών ομάδων μεταξύ των οποίων εκδηλώνεται η σύγκρουση.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που θα μπορούσαν να τεθούν προκειμένου να διερευνηθεί και να γίνει κατανοητό το φαινόμενο του εκφοβισμού είναι ενδεικτικά τα εξής: *Τι σηματοδοτεί η βία στο περιβάλλον των μαθητών που εμπλέκονται σε τέτοια περιστατικά; Τι αποσκοπεί ο δράστης και για ποιο λόγο μετέρχεται ένα μέσο το οποίο*

κοινωνικά δεν είναι αποδεκτό; Ποια πρότυπα συμπεριφοράς προσπαθεί να αναπαραγάγει; Τι του δίνει αξία και αναγνώριση; Τα παραπάνω ερωτήματα συμβάλλουν στη διερεύνηση των σχέσεων εντός των οποίων βρίσκονται οι μαθητές που εμπλέκονται σε βίαιες σχέσεις και καταστάσεις.

Σε επίπεδο σχολείου, μπορούμε να θέσουμε τα εξής ερωτήματα: Ποια λειτουργία επιτελεί η χρήση βίας στο σχολείο; Χρησιμοποιείται ως άλλοθι του σχολείου, φέρ' ειπείν, για να αποβάλλει τους «κακούς» μαθητές ή για κάποιο άλλο λόγο;

Τέλος, σε επίπεδο σχέσεων άλλα ερωτήματα μπορούν να εστιάσουν στο ποιοι παράγοντες μεσολαβούν ώστε ένα βίαιο περιβάλλον να μην εκραγεί. Αναφορικά με το ευρύτερο περιβάλλον, όπως είναι ο δήμος, η γειτονιά ή ο σύλλογος γονέων στο σχολείο, το ερώτημα μπορεί να είναι: Ποιες δραστηριότητες αναλαμβάνουν και πώς συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία του σχολείου;

Τα ερωτήματα αυτά προϋποθέτουν, όπως προαναφέραμε, ότι η προσέγγιση και οι έννοιες που χρησιμοποιούνται εξετάζουν το άτομο ως μέρος σχέσεων στις οποίες προσπαθεί με κάποιο τρόπο να ανταποκριθεί.

Στην παρούσα ενότητα δεν αναφερθήκαμε στις έννοιες που χρειαζόμαστε για τη μελέτη του εκφοβισμού, διότι θεωρήσαμε περισσότερο σκόπιμο να αναφερθούμε σε επιστημολογικές αρχές που ορίζουν την οπτική γωνία προσέγγισης και πλαισίωσης ενός φαινομένου. Στο κείμενο όμως αναφέρθηκαν διάφορες έννοιες, όπως *δύναμη, διαντίδραση, ομάδα, σύγκρουση, κουλτούρα, νόρμα και κανόνες, ταυτότητα*, οι οποίες αποτελούν μέρος του θεωρητικού πλαισίου μιας μελέτης περί εκφοβισμού στον χώρο του σχολείου.

Στην τελευταία ενότητα θα εξετάσουμε τη σημασία της δύναμης στις κοινωνικές σχέσεις.

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΑΔΥΝΑΜΙΑΣ

Η έννοια της δύναμης σχετίζεται με την άσκηση εξουσίας. Το ερώτημα όμως που μου δημιουργήθηκε είναι το εξής: Για ποιο λόγο ο πιο δυνατός χρειάζεται να επιτεθεί σε έναν πιο αδύναμο προκειμένου να αποδείξει τη δύναμή του; Όμως τα κοινωνικά υποκείμενα δεν σκέφτονται με αυτόν τον τρόπο. Η δύναμη και η ισχύς νοσηματοδοτούνται με διαφορετικούς τρόπους. Από τη μία πλευρά, κάποιος χρησιμοποιεί τη δύναμή του προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Από την άλλη, τη χρησιμοποιεί για να υπερασπιστεί τον εαυτό του. Ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση ως προς τη χρήση της δύναμης, οδηγώντας σε συμπεριφορές οι οποίες γίνονται αποδεκτές σε ένα πεδίο αλλά όχι σε ένα άλλο.

Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι η χρήση της φυσικής δύναμης υπόκειται σε κοινωνική και πολιτισμική ρύθμιση συνήθως προς όφελος των αδυνάτων, και όχι των ισχυρών. Αυτό είναι ένα κομβικό σημείο για να στοιχειοθετήσει τον τύπο του ήρωα. Επιπλέον, η χρήση της βίας συμβολοποιείται και νομιμοποιείται μόνον όταν επωφελείται μια ομάδα ευρύτερη του ατόμου, μια συλλογικότητα ή η κοινωνία στο σύνολό της. Ακόμη και σε καταστάσεις γενικευμένης σύρραξης, όπως σε έναν πόλεμο, η χρήση βίας υπόκειται σε κανόνες, πολλοί από τους οποίους έχουν πολιτισμική σημασία, έτσι ώστε η ανθρώπινη υπόσταση του ατόμου –το γεγονός δηλαδή της αυτοσυγκράτησης και της αυθυπέρβασης– να μη χάνεται μέσα στον ενστικτώδη αυτοματισμό που θυμίζει τη ζωική προέλευση των ανθρώπων. Η άφρονη χρήση βίας δεν νομιμοποιείται στην κοινωνία· αντίθετα, αντιμετωπίζεται ως κάτι το ξένο και περιθωριοποιείται.

Πέρα από τον «ήρωα» όμως, υφίστανται και άλλα πολιτισμικά πρότυπα· για παράδειγμα, ο τύπος του «νταή» και ο κινηματογραφικός ήρωας Ράμπο αποτελούν περιπτώσεις χρήσης της σωματικής ρώμης, αλλά συνδέονται επίσης με ψυχικό σθένος, το οποίο δηλώνει εξαιρετική αντοχή στις κακουχίες, πείσμα, καλή ψυχολογία και έναν νου που δεν υποκύπτει στη χειραγώγηση. Η χρήση της σωματικής ρώμης για την επίλυση των προβλημάτων συνδέεται κατά κανόνα με στοιχεία του ψυχισμού του ατόμου, όπου η ύπαρξη του ενός εξυπονεί με αναλογικό τρόπο και την ύπαρξη του άλλου. Εκτός αυτού, η χρήση σωματικής δύναμης γίνεται για έναν ανώτερο σκοπό. Πολύ κοντά όμως σε αυτή την εκδοχή είναι και μια αίσθηση ρώμης που δεν «επιδέχεται» καμιά αμφισβήτηση. Είναι, θα λέγαμε, η άλλη πλευρά του νομίσματος.

Τι διακυβεύεται όμως στην περίπτωση που ένα παιδί επιτίθεται σε ένα άλλο στο σχολείο; Στο πλαίσιο αυτό αξίζει να αναφερθούν η θεωρία περί «εύθραυστης αρρενωπότητας» σε συνδυασμό με τη θεωρία της επιτελεστικότητας της Judith Butler, όπως παρουσιάζεται στο έργο της *The Gender Trouble*. Ο όρος «εύθραυστη αρρενωπότητα» εξηγεί την απέχθεια ή και τη χρήση βίας εκ μέρους του ανδρικού φύλου σε ό,τι σχετίζεται με πιθανή ένδειξη της αδυναμίας και της ευαλωτότητάς τους. Σύμφωνα με τη θεωρία της επιτελεστικότητας, ένα άτομο οφείλει να συμπεριφερθεί (να επιτελέσει) σύμφωνα με τις νόρμες που ισχύουν για το φύλο του προκειμένου να λογίζεται άξιο μέλος της ομάδας που ο καθένας από εμάς αντιπροσωπεύει άθελά του. Έτσι, στο παράδειγμα με τον τύπο του «νταή», ο δράστης, σύμφωνα και με τη θεωρία των Lewitt, Todd Swanger και Butler (2008), χρησιμοποιεί βία ενάντια στη σύντροφό του επειδή ο ίδιος φοβάται να μη φανεί αδύναμος. Με αφορμή αυτή την πτυχή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η χρήση βίας αποκαθιστά στα μάτια του δράοντος υποκειμένου την «τιμή» του σε περίπτωση που θεωρήσει ότι κάποιος το προσβάλλει. Και εδώ έχει σημασία να αναφέρουμε αυτό που ψυχίατροι και ψυ-

χολόγοι ονομάζουν «εσφαλμένη» ερμηνεία: ο θύτης, προτού προβεί σε χρήση βίας, ερμηνεύει ό,τι ακούει για το άτομό του ως αρνητική κριτική, γι' αυτό και αντιδρά εξαπολύοντας επίθεση εναντίον εκείνου που ξεστόμισε τα λόγια τα οποία ο ίδιος εξέλαβε ως επιτιμητικά και αρνητικά (Τσίτσικα & Τζαβέλα, 2016). Να σημειωθεί συμπληρωματικά ότι, σύμφωνα με παρατηρήσεις, τα παιδιά μετανιώνουν αργότερα για τη βίαιη συμπεριφορά τους στο σχολείο (βλ. Παπαδόπουλος, 2012).

Η χρήση βίας και ο εκφοβισμός αποτελούν έναν κώδικα ο οποίος κάθε φορά και ανάλογα με την περίπτωση σηματοδοτεί διαφορετικά πράγματα. Από όσα αναφέραμε μέχρι εδώ, η χρήση βίας αποτελεί έναν τρόπο άμυνας απέναντι σε μια επίθεση, οπότε δηλώνει αντίσταση, ανυπακοή και προσπάθεια διαφυγής από επικίνδυνες για τη ζωή καταστάσεις. Η χρήση βίας δείχνει προσπάθεια άσκησης εξουσίας με στόχο να επιβληθεί μια νέα τάξη πραγμάτων ή να αποκατασταθεί η τάξη που είχε προσωρινά διαταραχθεί από την εμφάνιση διαφόρων απειλών. Η χρήση βίας είναι ταυτόχρονα άμυνα και επίθεση, δικαιολογημένη ή μη. Η χρήση βίας στον εκφοβισμό αποτελεί μια προσπάθεια κυριαρχικής επιβολής του ατόμου, ούτως ώστε να μην αμφισβητούνται η άποψή του, η συμπεριφορά του και η στάση του – ως απόδειξη της ακεραιότητας και της δύναμής του, αλλά και ως απόδειξη ότι ανήκει στην ομάδα της κανονικότητας. Βεβαίως τα όρια της ομάδας είναι κάπως συγκεχυμένα, και συνήθως οι πιο αδύναμοι στην ομάδα καταφεύγουν στη χρήση της βίας για να δικαιολογήσουν την αξίωσή τους να ανήκουν στην κατηγορία των «κανονικών».

Οι λόγοι πίσω από τις βίαιες πράξεις των ατόμων, όπως και τα επιδιωκόμενα αποτελέσματά τους, συνιστούν ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης. Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, η βία σηματοδοτεί σχέσεις ιεραρχίας, προσπάθειες επιβολής και ανατροπής. Πρέπει πάντως να γίνει κατανοητό ότι οι δρώντες δεν έχουν πάντοτε επίγνωση των λόγων για τους οποίους αντιδρούν κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως επίσης δεν έχουν επίγνωση του πώς νιώθουν τα «θύματά» τους. Για ορισμένους η χρήση βίας είναι μια σχεδόν αυτοματοποιημένη απόκριση απέναντι σε ό,τι θεωρούν ότι τους απειλεί. Σε ένα τρίτο επίπεδο ανάλυσης, θα πρέπει να δούμε πώς και πόσο σημαντική είναι για το άτομο η διατήρηση μιας αίσθησης ακεραιότητας και δύναμης. Ή, για να το πούμε ψυχαναλυτικά, το «υπερεγώ» αναλαμβάνει να υπερασπιστεί τον εαυτό του, ενάντια όμως σε άτομα τα οποία είναι εξ αντικειμένου, από κοινωνικής άποψης δηλαδή, πιο αδύναμα ή ευάλωτα: αυτό σημαίνει ότι τα άτομα που υφίστανται τη βία δεν δύνανται να απειλήσουν σε καμιά περίπτωση τον δράστη, είτε σωματικά είτε από κοινωνικής άποψης, καθόσον κατέχουν ή θεωρείται ότι κατέχουν χαμηλότερη κοινωνική θέση. Η συμπεριφορά αυτή ωστόσο έχει αντίκτυπο στο ίδιο το άτομο και στην αυτοεικόνα του, η οποία χρειάζεται τους άλλους ανθρώπους από τον περίγυρο για να διατηρηθεί, οπότε εξαρτάται από τον αδύνα-

μο πολύ περισσότερο απ' ό,τι νομίζει (βλ. ενδεικτικά ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις Balier, 1998· Žižek, 2010).

Ο σχολικός εκφοβισμός ενδέχεται επίσης να αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής σύγκρουσης, η οποία δεν είναι ορατή εκ πρώτης όψεως. Η θεωρία του Coser σχετικά με τις κοινωνικές λειτουργίες της σύγκρουσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί εδώ για να γίνουν κατανοητές οι ευρύτερες προεκτάσεις του σχολικού εκφοβισμού και οι βάσεις από τις οποίες ενίοτε εκκινεί. Έτσι μπορεί να φανεί ότι αυτός που ουσιαστικά επιτίθεται ενδέχεται να θεωρεί τον εαυτό του αμυνόμενο.

Τέλος, μια σημαντική πτυχή του εκφοβισμού είναι, όπως έχουμε θίξει στην αρχή, το γεγονός ότι η απόδειξη της δύναμης του δράστη έχει αποδέκτη την ομάδα αναφοράς του, και επομένως η συμμετοχή των παρατηρητών ή θεατών στα δρώμενα έχει καταλυτική σημασία στην εκδήλωση βίαιων συμπεριφορών, διότι στη δική τους μαρτυρία στηρίζεται η απόδειξη της «υπεροχής» του δράστη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΤΟ ΔΙΤΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΗΣ ΒΙΑΣ

Το φαινόμενο του εκφοβισμού είναι ένα κοινωνικό πρόβλημα για τον λόγο ότι επηρεάζει ολόκληρη την κοινωνία, αφού εμφανίζεται σε πολλούς και διαφορετικούς χώρους και είναι επιβλαβές ως προς τις συνέπειές του, τόσο για το άτομο όσο και για την ευρύτερη κοινότητα μέσα στην οποία εκδηλώνεται, εκτρέφεται και συντηρείται.

Η βία, μπορεί να πει κάποιος, υπάρχει παντού στην κοινωνία (Πανούσης, 2009)· το σχολείο αποτελεί επίσης πεδίο συγκρούσεων, το ίδιο και ο ευρύτερος κοινωνικός χώρος (Μαυρογιώργος, 1995). Η βία συνδέεται με τα αιτήματα της δικαιοσύνης, της αντίστασης και της κοινωνικής επανάστασης, καθώς επίσης με την αυθαίρετη επιβολή εξουσίας και την κυριαρχία (βλ. Benjamin, 2011).

Ο σχολικός εκφοβισμός εκλαμβάνεται ως μια δυσλειτουργία ή «ανορθογραφία» του κοινωνικού συστήματος. Από την άποψη της κοινωνιολογίας όμως, πρόκειται για ένα φαινόμενο που συμβάλλει στη διατήρηση του κοινωνικού συστήματος παρά στην ανατροπή του. Ο σχολικός εκφοβισμός συνιστά μια άμυνα με στόχο τη διατήρηση των κεκτημένων ή την κατάκτηση μιας θέσης εντός μιας επιθυμητής ομάδας. Η άσκηση βίας, με άλλα λόγια, έχει διαφορετικούς αποδέκτες. Ο θύτης δεν έχει πάντα επίγνωση των ευρύτερων επιπτώσεων των πράξεών του. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι σε προγράμματα πρόληψης, όπου καταδεικνύονται σαφώς οι οδυνηρές συνέπειες του εκφοβισμού στα θύματα, συνέπειες οι οποίες μπορεί να φτάσουν ακόμα και στην αυτοχειρία, πολλοί είναι οι θύτες που σταματούν άμεσα και οριστικά τις βίαιες ενέργειές τους.

Ο εκφοβισμός συνιστά κατ' ουσίαν μια επίθεση, υποκρύπτει όμως και μια άμυνα απέναντι σε ό,τι θεωρούμε διαφορετικό, το οποίο απειλεί τη θέση μας στην ομάδα ή γενικότερα τις ευκαιρίες ζωής στην κοινωνία. Ο δράστης, επομένως, αυτός που εκφοβίζει, φοβάται περισσότερο από εκείνον τον οποίο έχει επιλέξει για να εκφοβίζει. Αυτή η διττή όψη πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα και να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης (βλ. και Γιωτάκος & Πρεκάτε, 2006).

Κλείνοντας, θα παραθέσω τα λόγια ενός δεκαεπτάχρονου, που έπεσε θύμα εκφοβισμού από συμμαθητές του, από μια συνέντευξή του στα ΜΜΕ:

«Είναι τόσο άνανδρο αυτό. Τόσο λυπηρό γι' αυτούς. Με είχαν κυκλώσει και άρχισαν να με χτυπούν όλοι μαζί. Προσπάθησα να αμυνθώ όσο μπορούσα, αλλά δεν είναι εύκολο με τόσα άτομα. Με χτυπούσαν στον αυχένα και το κεφάλι. Εκεί είχαν επικεντρωθεί... το τραγικό ήταν ότι συνέχισαν να με χτυπούν πιο δυνατά όταν έπεσα κάτω γιατί δεν μπορούσα να αμυνθώ. Με χτυπούσαν από τον αυχένα μέχρι το κεφάλι...»

Σώθηκε κυριολεκτικά με την παρέμβαση της αδερφής του και των φίλων του:

«Δεν ξέρω αν θα κάναμε αυτή την κουβέντα αν δεν ήταν η αδερφή μου και οι φίλοι μου», είπε χαρακτηριστικά (Lifo, 17-2-20).

Το ερώτημα που εν προκειμένω αφορά όλους μας είναι το εξής: *Τι κάνει κανείς σε μια αντίστοιχη περίπτωση, μένει απαθής, φεύγει ή παρεμβαίνει;*

Από όσα έχουμε εκθέσει μέχρι εδώ, γίνεται μάλλον φανερό ότι το θέμα του εκφοβισμού δεν αφορά δύο άτομα, αλλά ευρύτερα τις σχέσεις των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων, η δε στάση των παρατηρητών ή θεατών είναι κομβικής σημασίας για την εξέλιξη ενός βίαιου περιστατικού.

Εν κατακλείδι, μια κοινωνιολογική προσέγγιση του φαινομένου του εκφοβισμού επικεντρώνεται στη μελέτη του συλλογικού στοιχείου στις κοινωνίες, δηλαδή της δυναμικής των κοινωνικών σχέσεων. Ειδικότερα, η κοινωνιολογική ματιά επικεντρώνεται και αναλύει, ανάμεσα στα άλλα, τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται σε συνθήκες ανισότητας και κοινωνικής ιεραρχίας εντός και εκτός σχολείου και τη συνδεόμενη με αυτήν (την ιεραρχία) πάλη για ατομική ή ομαδική αναγνώριση και κυριαρχία. Εξεταζόμενο υπό αυτή την οπτική γωνία, το φαινόμενο του εκφοβισμού δείχνει ανάγλυφα πώς οι αντιθέσεις ή οι συγκρούσεις της ευρύτερης κοινωνίας μεταφέρονται, αδιαμεσολάβητες σχεδόν, και στις σχέσεις εντός του σχολείου. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι ο εκφοβισμός ως φαινόμενο είναι παντοδύναμο· αντίθετα, η αποκωδικοποίησή του δείχνει, απρόσμενα ίσως, ότι ευάλωτα νιώθουν τα άτομα που ασκούν τη βία, και όχι εκείνα που την υπομένουν.

■ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελή, Δ. (2016). Bullying με γλώσσα που τσακίζει. Πανελλήνια έρευνα για την ενδο-σχολική βία και τον εκφοβισμό. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 9/3/2016.
- Alfavita (2016). Στοιχεία σοκ για τη σχολική βία και τον εκφοβισμό. https://www.alfavita.gr/ekpaideysi/181435_stoiheia-sok-gia-ti-sholiki-bia-kai-ton-ekfobismo 8/3/16 (πρόσβαση 25/9/20).
- Αρτινοπούλου, Β. (2001). *Βία στο σχολείο: Έρευνες και πολιτικές στην Ευρώπη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Balier, C. (1998). *Ψυχανάλυση της βίας. Ψυχαναλυτική μελέτη των βίαιων συμπεριφορών*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Benjamin, W. (2011/2002). *Για μια κριτική της βίας* (μτφρ. Λ. Μαρσιανού). Αθήνα: Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Bowman, D. (2018). *The Sociology of Bullying: Prevention and intervention using a three themed model. Honors Theses*. 1691. <https://digitalworks.union.edu/theses/1691>
- Γιωτάκος, Ο. & Πρεκάτε, Β. (2006). Σχολικός εκφοβισμός: «Η βία δεν είναι μαγκιά». *Ε-Ιατρικά, Υγεία, Διατροφή, Εβδομαδιαία Επιστημονική Έκδοση Ελευθεροτυπίας*, τχ. 57, 31/10/2006, σσ. 5-8.
- Collins, R. (2008). *Violence. A micro-sociological theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Δράκος, Γ. Δ. & Τινarelης, Γ. Σ. (2011). *Ψυχοκοινωνικές παράμετροι των σχολικών δυσκολιών*. Αθήνα: Διάδραση.
- Gebauer, K. (2009). *Mobbing in der Schule*. Weinheim: Beltz-Verlag.
- Honest History (2018). New Study to Investigate Culture of Abuse and Bullying in the Australian Defence Force. <https://honesthistory.net.au/wp/new-study-to-investigate-culture-of-abuse-and-bullying-in-the-australian-defence-force/> 20/1/2018 (πρόσβαση 17/2/20).
- Θάνος, Θ. (2020). Μεθοδολογικά ζητήματα στη μελέτη της σχολικής βίας. Στο *Εγκληματολογία: Περιβλεπον Αλεξίφωντον; Τιμητικός τόμος για τον Ομότιμο Καθηγητή Γιάννη Πανούση* (σσ. 179-188). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Θάνος, Θ., Μπούνα, Α., & Τόλιος, Ε. (2015). *Η έρευνα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Παρόν και προοπτικές*. Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, ψηφιακή έκδοση. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Καντζάρα, Β. (1983). Βιασμός: ένα πολιτικό έγκλημα. *Ελευθεροτυπία*, 29/12/1983.
- Kantzara, V. (2016a). Prestige. In G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, revised online edn. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosp129.pub2>
- Kantzara, V. (2016b). Status. In G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, revised online edn. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss255.pub2>
- Καραβόλτσου, Α. (2013). Σχολικός εκφοβισμός. *Συνοπτικό εγχειρίδιο αντιμετώπισης σχολικού*

- εκφοβισμού εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ψηφιακή έκδοση (μέρος διπλωματικής εργασίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- Κέντρο Συνταγματικού Δικαίου (Ίδρυμα Θ. & Δ. Τσάτσου). (2015). Επιμορφωτικό υλικό για στελέχη εκπαίδευσης και εκπαιδευτικούς (Παραδοτέο 1.1), ψηφιακή έκδοση. Κέντρο Συνταγματικού Δικαίου.
- Κουρκούτας, Η. Ε. & Θάνος, Θ. Β. (επιστ. επιμ.). (2013). *Σχολική βία και παραβατικότητα. Ψυχολογικές, κοινωνιολογικές, παιδαγωγικές διαστάσεις. Ενταξιακές προσεγγίσεις και παρεμβάσεις*. Αθήνα: Τόπος.
- Κοτταρίδη, Π. (2006). Παραβατική συμπεριφορά μαθητών και επαφή με τη βία. *ΕΤ, Μηνιαία Ενημερωτική Έκδοση Ελευθεροτυπίας*, τχ. 21, Οκτώβριος, σσ. 31-34.
- Λαμπίρη, Η. (2009). Σχολικά περιστατικά βίας (Ενότητα: «Οι αναγνώστες γράφουν»). *Ελευθεροτυπία*, 13/11/2009.
- Lewitt, M. H., Todd Swanger, R., & Bulter, J. B. (2008). Male perpetrators' perspectives on intimate partner violence, religion, and masculinity. *Sex Roles*, 58, 435-448.
- Lifo (2020). «Περνούσε ένας ένας και με πατούσε στο κεφάλι», λέει ο μαθητής. Newsroom. <https://www.lifo.gr/now/greece/270472/ksylodarmos-ston-vyrona-pernoyse-enas-enas-kai-me-patoyse-sto-kefali-leei-o-mathitis> 17/2/20 (πρόσβαση 17/2/20).
- Maines, B. & Robinson, G. (1994). The no blame approach to bullying. Paper presented to the *British Association for the Advancement of Science Meeting, Psychology Section*, 8/9/1994.
- Μαυρογιώργος, Γ. (1995). Το σχολείο ως πεδίο συγκρούσεων και άσκησης βίας. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 81, 15-18.
- Πανούσης, Γ. (2009). Μπορούμε να οριοθετήσουμε τη βία. *Κοινωνιόγραμμα*, 85, 8-9.
- Παπαδόπουλος, Γ. (2012). «Μετάνιωσα που ήμουν νταής». Στα θρανία ήταν σκληροί για να τους σέβονται και σήμερα κοιτάζουν με ενήλικη ματιά τα χρόνια που ήταν ταραξίες. *Τα Νέα*, 11-12/2/2012.
- Pascoe, C. J. (2013). Notes on a Sociology of Bullying: Young men's homophobia as gender socialization. *QED: A Journal in GLBTQ Worldmaking*, Inaugural Issue, 87-104.
- Rigby, K. (2008). Σχολικός εκφοβισμός: Σύγχρονες απόψεις (επιστ. επιμ. Α. Γιοβαζολιάς, μτφρ. Β. Δόμπολα). Αθήνα: Τόπος.
- Sanderson, S. K. (2007). Conflict theory. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosc089>
- Shoko, Y. & Asao, N. (2003). Problems with the paradigm: The school as a factor in understanding bullying (with special reference to Japan). *British Journal of Sociology of Education*, 24(3), 315-330, DOI: 10.1080/01425690301894
- Simmel, G. (1971). The Stranger. In G. Simmel (1908), *On individuality and social forms. Selected Writings* (edit. by D. N. Levine) (pp. 143-149). Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, P. K. & Sharp, S. (Eds.) (1995). *School bullying. Insights and perspectives*. London: Routledge.

- Τσίτσικα, Α. & Τζαβέλα, Ε. (επιστ. επιμ.) (2016). *Και όμως δεν είναι πείραγμα... Ο εκφοβισμός στο περιβάλλον του παιδιού και του εφήβου*. Αθήνα: Πεδίο.
- Thornberg, R. (2015). School bullying as a collective action: Stigma processes and identity struggling. *Children & Society*, 29(4), 310-320.
- Thornberg, R. & Delby, H. (2019). How do secondary school students explain bullying? *Educational Research*, 61(2), 142-160, DOI: 10.1080/00131881.2019.1600376.
- Žižek, S. (2010). *Βία. Έξι λοξοί στοχασμοί* (μτφρ. Ν. Καλαϊτζής). Αθήνα: Scripta.